

ORTAÇAĞ SİLÂH TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA CEVÂHİR-NÂMELERİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF THE JAWÂHER-NĀMA IN THE STUDIES OF MEDIEVAL ARMS HISTORY

İbrahim DUMAN*

Özet

Ortaçağ silâh tarihi araştırmalarının en önemli kaynaklarından bir tanesi de cevâhir-nâmelerdir. Cevâhir-nâmeler, doğada bulunan taşlar, metallere (madenler), mineraller ve kıymetli taşlar üzerine yazılmış eserlerdir. Bu kaynak türü, mezkûr konular dışında silâh tarihi hakkında da önemli bilgiler barındırmaktadır. Cevâhir-nâmelerde daha çok demir madeninin anlatıldığı kısımlarda silâh tarihi hakkında malûmat verilmektedir. Yine bu eserlerde, çeşitli taş ve madenlerden de silâh imâli ve aksâmları hakkında enteresan bilgiler bulmak mümkündür. Zikredilen kaynak türünde silâh üretiminde kullanılan çelik çeşitleri, Ortaçağ İslâm dünyasında istifade edilen kılıçlar ve özellikleri, kabzalar, ok ile ilgili bilgiler ve silâh üretim merkezleri gibi muhtelif konularda malûmat bulunmaktadır. Bu çalışmada Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış cevâhir-nâmelerin silâh tarihi hakkında verdikleri bilgiler ilim dünyasına tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Silâh, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Silâh, Cevâhir-nâme, Pota Çeliği.

Abstract

One of the most important sources of Medieval arms history studies is the jawâher-nâma. The jawâher-nâma are sources written on stones, metals, minerals and gems found in nature. This resource type is also contains important informations about the arms history, except for the mentioned issues. In the jawâher-nâma, the information about the arms history is given mostly described in the parts of iron mine. In these sources, it is possible to find interesting informations about the arms production and parts of arms made of various stones and mines. There is information on various topics such as the types of steel used in the arms production, the swords and their properties used in the Medieval Islamic world, hilts, the information about the arrow, and centers of arms production in the mentioned source type. In this work, the information about arms history in the jawâher-nâma written in the Medieval Islamic world will be introduced to the world of science.

Keywords: Arms, Arms of the Medieval Islamic World, the Jawâher-nâma, Crucible Steel.

* Dr., (İstanbul), dumanlee41@gmail.com

Giriş

Silâh tarihi hakkında yapılan literatür incelemeleri sonucunda, silâh tarihi araştırmacılarının cevâhir-nâmelerden az faydalandıkları anlaşılmıştır. Halbuki cevâhir-nâmeler, birçok kaynak türünün aksine, özellikle kılıç imâli, kılıç-bıçak çeşitleri, silâh üretiminde kullanılan demir-çelik türleri gibi hususi konularda kritik bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışmada Ortaçağ İslâm dünyasında yazılan cevâhir-nâmelerde bulunan silâh tarihi ile ilgili bilgiler derinlemesine incelenecektir. Konumuza giriş yapmadan önce İslâm dünyasında yazılmış cevâhir-nâmeler hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

İslâm dünyasında ilk cevâhir-nâmelerin telif edilmesi, miladî VIII-IX. yüzyıllara denk düşmektedir. Özellikle Abbâsî halifesi Hârûnür-Reşîd (786-809) zamanında Grekçe, Hintçe, Süryanice kaynakların Arapçaya tercüme edilmesi, bu dillerde yazılan cevâhir-nâme birikiminin İslâm dünyasına intikal etmesine yol açmıştır. Bu nedenle İslâm dünyasında yazılan ilk cevâhir-nâmelerin daha çok mezkûr dillerden tercüme edilen cevâhir-nâmelere dayandıkları ve az orijinal bilgi içerdikleri düşünülmektedir. İslâm dünyasında yazılan ilk cevâhir-nâmelerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır¹. Bununla birlikte zamanımıza gelen, İslâm dünyasında yazılan ilk cevâhir-nâmelerden olan IX. yüzyıla ait *el-Cevâhir ve sıfâtuhá*² ve X. yüzyıla ait *el-Cevhereteynu'l-'atikateyn*³ neşredilmiş olup, silâh tarihi konusunda neredeyse hiç bilgi vermemektedirler. Yine Aristoteles'e atfedilen ve Arapçaya çevrilen *Kitâbu'l-ahcâr li-Aristâtâlîs* adlı eserde de konumuzla ilgili malûmat bulunmamaktadır⁴.

İslâm dünyasında telif edilen ve orijinal bilgilerin çokça yer aldığı ilk cevâhir-nâme, XI. yüzyılda Ebû'r-Reyhân Bîrûnî (öl. 1061?)'nin yazdığı *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*⁵ adlı eserdir. Bu çalışma, kendisinden sonra yazılan cevâhir-nâmelerin çoğunun kaynağını oluşturmuştur. Ebû'r-Reyhân

¹ İslâm dünyasında yazılmış ve tespit edilebilen cevâhir-nâmelerin tablo içinde detaylı gösterimi hakkında bkz. Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, «Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî, *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, (2000), s. 161-164. Yine cevâhir-nâmeler hakkında toplu bilgi için şu araştırmaya da bakılabilir: Yûsuf Bîg Bâbâpûr, «Cevâhir-nâme-nevîsî der-dovre-yi İslâmî», *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, (1388/2009), s. 70-81.

² Yahyâ b. Mâsiya, *el-Cevâhir ve sıfâtuhá*, Tahran 1388/2009.

³ Ebî Muhammed el-Hasan b. Ahmed el-Hemdânî, *el-Cevhereteynu'l-'atikateyn*, neşr. Yûsuf Muhammed 'Abdullâh, Sana'â 2003.

⁴ Aristoteles, *Kitâbu'l-ahcâr li-Aristâtâlîs*, Arapçadan Türkçeye terc. Gürsel Aksoy, İstanbul 2018.

⁵ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.

Bîrûnî'nin özellikle çeşitli jeolojik özellikleri olan ve kendine özgü madeni üretiminin yapıldığı Hindistan coğrafyasını yerinde incelemesi, onun, yeni bilgiler ortaya koymasını kolaylaştırmıştır. Bu eser, silâh tarihi konusunda çok önemli bilgiler barındırmaktadır.

XII. yüzyılın sonuna kadar İslâm dünyasında telif edilen cevâhir-nâmeler, Arapça kaleme alınmışlardır. XII. yüzyılın sonundan itibaren cevâhir-nâmeler, Farsça olarak da yazılmaya başlanmıştır. Bu anlamda zikredilen tarihte Farsça telif edilmiş ilk cevâhir-nâme, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*⁶'dir. Bu eser, Bîrûnî'nin yazdığı *el-Cemâhir fi'l-cevâhir* ile birlikte İslâm dünyasında yazılmış orijinal cevâhir-nâmelerin başını çekmektedir. Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri (öl. XII-XIII. yüzyıl)'nin yazdığı bu kaynak, Ortaçağ silâh tarihi araştırmaları için çok kıymetlidir. Yine Farsça kaleme alınmış olan ve XIII. yüzyılda Nâsiru'd-dîn-i Tûsî (öl. 1274) tarafından yazılan *Tensûh-nâme-yi İlkhânî*⁷ ile XIV. yüzyılda 'Abdullâh Kâşânî (öl. XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından telif edilen '*Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*⁸ adlı cevâhir-nâmelerin asıl kaynağını *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* oluşturmaktadır⁹. Zikredilen eserlerde silâh tarihi hakkında birtakım bilgiler bulunmaktadır.

XIII. yüzyılda Arapça kaleme alınan *Ezhâru'l-efkâr fi cevâhiru'l-ahcâr*¹⁰ ile XIV. yüzyılda yazılan *Nuhabu'z-zahâ'ir fi ahvâli'l-cevâhir*¹¹ adlı cevâhir-nâmelerde silâh tarihi ile ilgili malûmat çok azdır. XV. yüzyılda Muhammed b. Mansûr-i Deştékî (öl. XV. yüzyıl)'nin Farsça yazdığı *Govher-nâme*¹², silâh tarihi ile ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. XVI. yüzyılda telif edildiği düşünülen

⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.

⁷ Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlkhânî*, neşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.

⁸ 'Abdullâh Kâşânî, '*Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2007. Yine bkz. 'Abdullâh Kâşânî, '*Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, tanıtım: 'Abbâs İkbâl, *Ferheng-i İrân-zemîn*, VIII, (1339/1960), s. 153-160.

⁹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): La source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî, s. 145-175; İrec Afşâr, "*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u '*Ara'isu'l-cevâhir*", *Yagmâ*, 271, (1350/1971), s. 35-42.

¹⁰ Ahmed Tîfâşî, *Ezhâru'l-efkâr fi cevâhiru'l-ahcâr*, neşr. Mahmûd Besyûnî Hafacî-Muhammed Yûsuf Hasan, Kahire 1977.

¹¹ İbnü'l-Ekfânî, *Nuhabu'z-zahâ'ir fi ahvâli'l-cevâhir*, neşr. P. Anastase-Marie de St. Edie, Kahire 1939.

¹² Muhammed b. Mansûr-i Deştékî, *Govher-nâme*, neşr. Menûçehr Sutûde, *Ferheng-i İrân-zemîn*, IV, (1335/1957), s. 185-302.

Farsça anonim *Cevâhir-nâme*¹³, silâhlar hakkında bilgi vermemektedir¹⁴. Yine XVI. yüzyılda Arapça yazılan *Ma'denu'n-nevâdir fi ma'rifeti'l-cevâhir*¹⁵ adlı eser, önceki cevâhir-nâmelerin bilgilerini tekrar etmektedir.

Osmanlılar zamanında da cevâhir-nâme yazma geleneği devam etmiştir. Ancak bu eserlerin orijinal bilgi vermedikleri, Ortaçağ İslâm dünyasında yazılan cevâhir-nâmelere dayandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde cevâhir-nâmelerin Türkçeye çevrilmeye başlandığı görülmektedir¹⁶. Yine kaleme alınma tarihleri XVII-XIX. yüzyıllar arasında değişen, muhtelif Farsça cevâhir-nâmeler üzerinde yapılmış bazı araştırmalar mevcuttur¹⁷. Bu çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla henüz tespit edilememiş cevâhir-nâmelerin var olabileceği akla gelmektedir.

1) Silâh Üretiminde Kullanılan Demir-Çelik Çeşitleri

Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış cevâhir-nâmelerde silâh tarihi ile ilgili birçok konuda bilgi bulunmaktadır. Bu bahislerden bir tanesi de savaş âletlerinin imâlinde kullanılan demir-çelik türleridir.

Kaynaklara göre demirin iki çeşidi vardı: *Nerm-âhen* (نرم آهن) ve *şâburkân* (شابرکان). *Nerm-âhen*, yumuşak / işlenmemiş demiri; *şâburkân* ise

¹³ Anonim, *Cevâhir-nâme*, neşr. Takî Bîneş, *Ferheng-i İrân-zemîn*, XII, (1343/1964), s. 273-297.

¹⁴ Farsça cevâhir-nâmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yves Porter, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, (2008), s. 609-610.

¹⁵ Huseyn b. 'Alî el-Beyhakî, *Ma'denu'n-nevâdir fi ma'rifeti'l-cevâhir*, neşr. Muhammed İsâ Sâlihiyye, Kuveyt 1985.

¹⁶ Osmanlı cevâhir-nâmeleri için bkz. Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Tuhfe-i Muradî*, haz. Mustafa Argunşah, Ankara 1999; Zaifî, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-yi Cevâhir-nâme*, haz. Fatma S. Kutlar, Ankara 2005; Orhan Şaik Gökyay, "*Kitab-ı Cevheri'l-cevâhir*", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 171-182; İsmail Bektaş, *Kitab-ı Cevherü'l-cevâhir*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2008. Osmanlı cevâhir-nâmeleri hakkında bilgi veren şu çalışmalara da bkz. Remzi Demir-Mutlu Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme", *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 14, (2003), s. 1-64; Fatma S. Kutlar, "Ahmed-i Bîcân'ın Manzum *Cevâhir-nâme*'si", *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 7/8, (2002), s. 59-68; Serdal Kara, "Farklı Nüshalar Işığında Ahmed-i Bîcân'ın Manzum *Cevâhir-nâmesi*'nin Tenkitli Metni", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, (2016), s. 1105-1124; Sibel Murad-Büşra Ateş, "Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'nin *Cevher-nâme*'si", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/3, (2018), s. 97-116.

¹⁷ Behrûz Gûderzî, "*Sifâtu'l-cevâhir* nevişte-yi Necmu'd-dîn İskender-i Âmulî", *Âyine-yi Mîrâs*, 44, (1388/2009), s. 292-325; Samâne Ca'ferî vd, "Mu'arrefi «*Cevâhir-nâme*» Muhammed b. Mubârek-şâh-i Kazvîni", *Costârâhâ-yi Edebî*, 179, (1391/2012), s. 45-64.

işlenmiş / sert demiri ifade etmekteydi¹⁸. *Şâburkâna pûlâd* (بولاد) da denirdi¹⁹. Farsça olan *nerm-âhenin* Arapça karşılığı (الأنثى); yine Farsça olan *şâburkânın* Arapça eş anlamlısı (الذكر) idi²⁰.

Cevâhir-nâmelerde *nerm-âhenin* türleri hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. Meselâ Muhammed b. Mansûr-i Deşteki'ye göre *nerm-âhenin* dört çeşidi vardı. Bir tanesine asla su verilmezdi (sertleştirilmezdi). Bu tür sanatsal faaliyetlerde kullanılırdı. Başka bir çeşidine su verilirdi. Ondan Rûmî ve Saklâbî kılıçları, marangoz ve kuyumcu âletleri imâl edilirdi. Başka bir türüne *kâti* (قاطع) derlerdi. Başka bir çeşidi beyaz renkliydi. Isıtıp dövülerek ona şekil verilirdi. Bu çeşitten kağıt gibi kıvrılan kılıçlar yapılırdı²¹. Bîrûnî ve Cevherî-yi Nişâbûrî'ye göre *nerm-âhenin* iki çeşidi vardı. Birincisi *nerm-âhenin* kendisi; diğeri ise eritildiğinde içindeki su ve taşların temizlenmesiyle saf hâle gelen *devs / davs / davas* (دوص) idi. Rengi gümüş gibi beyazdı²². Açıkçası Ortaçağ İslâm dünyasının iki orijinal cevâhir-nâmesinin aksine *nerm-âhenin* türleri konusunda Muhammed b. Mansûr-i Deşteki'nin verdiği bilgilerin daha ayrıntılı olması ilginçtir.

Yine Muhammed b. Mansûr-i Deşteki'nin zikrettiğinin aksine, Cevherî-yi Nişâbûrî ve 'Abdullâh Kâşânî, *kâti* demirini *nerm-âhenin* türleri arasında göstermemektedirler. Onlara göre *kâti* demirinden Rûsî ve Saklâbî kılıçları yapılırdı²³.

Şâburkân veya *pûlâdın* birçok çeşidi vardı. Bunlardan birisi *belârek* (بلارك) idi. *Belârek*, Hint çelik üretim kültürüne aitti ve Hindistan'da üretilirdi²⁴. Bu çelik türünün en iyi çeşidi, *belârek-i şâhî* (بلارك شاهى) idi. Ondan sonra *rûhînâ* (روهينا) ve *belârek-i Câhekî* (بلارك جاهكى) gelirdi²⁵. Yine Cevherî-yi Nişâbûrî'nin verdiği bilgiye göre; *belârek* çeliğinin *bend* (بند) adlı

¹⁸ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 404; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 332.

¹⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 236; Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 286.

²⁰ Huseyn b. 'Alî el-Beyhakî, *Ma'denu'n-nevâdir fi ma'rifeti'l-cevâhir*, s. 48.

²¹ Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 286.

²² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 404; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 333; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 326.

²³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 236.

²⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 328; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 237; Nâsîru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 220; Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 286.

²⁵ Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 287; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 236.

bir türü daha vardı. *Belârekin* en iyi çeşidi buydu. Cevheri beyaz ve yumuşak olmasına rağmen kırılmalık özelliği vardı²⁶. Cevherî-yi Nişâbüri'nin hem *belârek-i şâhî* hem de *bend* için *belârekin* en iyi çeşidi olduğunu zikretmesi ilginçtir.

Bazı kaynaklarda Hint çelik çeşitlerinden *rûhînâ*, *belârekin* çeşidi olarak değil; ayrı bir tür olarak zikredilmektedir. Kaynaklara göre *rûhînâ*, Multân'da üretilirdi. Rengi yeşil ve yumuşaktı²⁷. Yine bir diğer Hint demir çeşidi, *mâl* (مال) idi²⁸. Çelik türlerinden bir tanesi de *tûbâl* (توبال) idi. Çekiç ile dövülür, ısıtılırdı. Rengi kırmızıydı²⁹. Başka bir çelik türü *tefte* (تفته) idi³⁰.

Ortaçağ İslâm dünyasında bilinen başka bir çelik ise *ferend* (الفرند) idi. Bu çelik türünde potada eritilen demir ve su birbirine tam olarak karışmazdı. Bu durum gözle görülebilirdi. Özellikleri, dayanıklı ve yeşilimsi olmasıydı. Mezkûr türe, Horâsân'da *cevher* denirdi. Ondandır kılıç namluları yapılırdı³¹.

Herât şehri, Ortaçağ'da önemli bir çelik üretim merkeziydi. Herât'a özgü çeliğin, *nerm-âhen* (işlenmemiş demir) ve suyun, altı yuvarlak uzun potalarda eritilip karıştırılmasıyla oluştuğu zikredilmektedir. Bu potalardan çıkarılan çelik külçeleri, görünüşleri sebebiyle *yumurta* olarak adlandırılırdı. Hint kılıçları bu çelikten üretilirdi³². Bununla birlikte Yemen'de de Hint demirine benzeyen bir demir çeşidi vardı. Bu demirin bazı türleri, keskin ve dayanıklıydı. Ondandır kılıçlar üretilirdi³³. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağ'da birçok çelik ve demir türü bulunmaktaydı. Çelik ve demirlerin kaliteleri farklıydı. Onlardan, kılıç başta olmak üzere çeşitli silâhlar imâl edilirdi.

²⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327.

²⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 237; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhanî*, s. 220.

²⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 237.

²⁹ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 408; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 335; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 330; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhanî*, s. 221.

³⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 330.

³¹ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 408, 410; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 336, 337-338.

³² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 408; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 335-336.

³³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 330.

a) Pota Çeliği Reçeteleri

Ortaçağ'da silâh üretiminde pota çeliği de kullanılırdı. Bu çelik türü, uzun seramik kapların içerisine demir ile birlikte bitkisel, hayvansal ve madenî malzemelerin konularak, fırın içinde eritilip karıştırılmasıyla elde edilirdi. Karışım, gereken kıvama geldiğinde soğumaya bırakılırdı. Elde edilen çelik külçe, seramik kapların kırılması suretiyle dışarı çıkarılırdı³⁴. Bîrûnî'ye göre kalıptan çıkarılan çelik külçeler törpülenerek düzeltilir, silâh üretimine hazır hâle getirilirdi³⁵.

Silâh yapımında önemli misyona sahip pota çeliği hakkında cevâhir-nâmelerde kritik bilgiler bulunmaktadır. Özellikle pota çeliğinin nasıl hazırlandığı ve içine hangi maddelerin ilâve edildiği konusundaki bilgiler ilgi çekicidir. Meselâ Hint kökenli *belârek* çeliğinin üretim safhası kaynaklarda şu şekilde zikredilmektedir: “*Belârek*, Hindistan'da imâl edilir. Onu üretmek için demir ve beyaz çelik farklı boyutlarda kesilip ufalanır. Sonra yumuşak demir (*nerm-âhen*) ile birlikte [seramik potalarda]³⁶ eritilip karıştırılır. [Soğutup kalıptan çıkardıktan sonra] Çelik külçeleri çekiçe dövülür. Su verilerek *belârek* çeşitleri yapılır”³⁷.

Cevherî-yi Nişâbüri'nin verdiği bilgiye göre *tefte* çeliği şu şekilde imâl edilirdi: “Sertleştirilmiş demir (آهن پولاد) ile yumuşak demir (*nerm-âhen*) bir potada ısıtıp karıştırılır. Bu karışımın içine boraks (بوره تنكار) ilâve edilerek kaynatılır. Bu çelikten kılıçlar ve bıçaklar yapılır”³⁸.

Yine kaynaklarda başka bir pota çeliği tarifinden daha bahsedilmektedir: “Biri siyah renkli, diğeri beyaz renkli olan iki *yumurta* şekilli çelik külçesi küçük parçalara ayrılır. Bunlardan her potaya 10 dirhem (yaklaşık 32 gr.)³⁹ kadar koyulur. Yine her biri 10 dirhem (yaklaşık 32 gr.) kadar altın piriti ve manganez ilâve edilir. Birlikte eritilir. Sonra her potaya tekrar ısıtılmak için bu karışımdan 40 dirhem (yaklaşık 128 gr.) kadarı bir kaptan dövülür. Tekrar

³⁴ Bkz. R. Alipour-M. Gleba-T. Rehren, “Textile Templates for Ceramic Crucibles in Early Islamic Akhsiket, Uzbekistan”, *Archaeological Textiles Newsletter*, 53, (2011), s. 16-17.

³⁵ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 408; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 336.

³⁶ Köşeli parantez içindeki bilgiler, yazarın eklemesidir.

³⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 330; ‘Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 237. Muhammed b. Mansûr-i Deşteki'ye göre *belârek* imâlinde bazı bitkileri de karışımın içine ilâve ederlerdi. Bkz. Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 286.

³⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329.

³⁹ Dirhem, Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan ağırlık birimlerinden birisidir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 8.

potaya atılır. Üzerine *helile* (هليله)⁴⁰, nar kabuğu, tuz, inci sedefi eşit miktarda katılır. Sonra soğutulur. Bu çelik külçesinin yarısını 3 ay at gübresinin altında bekletirler. Zamanı gelince bu külçeden *belârek-i şâhî* kılıcı yaparlar⁴¹”.

Bîrûnî de ayrıntılı bir pota çeliği tarifi vermektedir: “5 rıtl (yaklaşık 4 kg.)⁴² yumuşak demirden yapılmış at nalları ile birlikte nalların çivileri, her biri 10 dirhem (yaklaşık 32 gr.) olmak üzere antimon taşı (روسختج), markazit taşı (المرقيشا طلايى) ve magnezya ile birlikte bir kalıba koyulur. Kalıp, kil ile macunlandıktan sonra fırına yerleştirilir. Bu sırada fırın, kömür ile dolu olmalı ve iki adam demir eriyene kadar fırını körüklemelidir. Bir süre sonra her biri 40 dirhem (yaklaşık 128 gr.) ölçüğünde olmak üzere *helile* (هليله) ağacı meyvesi, nar kabukları, tuz ve istiridye kabuklarından oluşan karışım, kalıbın içindeki demire eklenir. Bir saat boyunca fırın körüklenir. Sonra kalıpların yatışması için sıcaklık kesilir. Çelik külçeleri fırından alınır⁴³”.

Nihayetinde anlaşıldığı üzere Ortaçağ’da birçok pota çeliği tarifi vardı. Bu çelik türü, silâh yapımında çok önemliydi. Silâh ustaları, çelik külçesini ısıtıp çekiç ile döverek uzatırlardı. Bu şekilde kılıç, bıçak ve hançerler imâl edilirdi.

2) Ortaçağ İslâm Dünyasında Kılıçlar ve Özellikleri

Cevâhir-nâmelerde Ortaçağ’da kullanılan kılıçlar hakkında bol bilgi mevcuttur. Kılıç çeşitleri bahsi de bunlardan birisidir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Ortaçağ’da Hint kılıçları çok ünlüydü. Hint kılıçlarının en iyisi *belârek* idi. *Belârek* çeliğinden yapılan kılıçlar ve hançerler pahalıydı⁴⁴. *Belârek* kılıç çeşitlerinin en iyisi *belârek-i şâhî* idi⁴⁵. Bu kılıcın cevherleri

⁴⁰ Bu bitkinin hangi türe karşılık geldiği tespit edilemedi. Ancak *el-Cemâhir fi’l-cevâhir*’in Türkçe tercümesinde bu kelime “Hint eriği” olarak Türkçeye çevrilmiş. Bkz. Ebû’r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi’l-cevâhir*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 340.

⁴¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 332; ‘Abdullâh Kâşânî, *Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*, s. 238-239; Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, “Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts”, *Gladius*, XXXIII, (2013), s. 166.

⁴² Rıtl, Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan önemli ağırlık birimlerinden birisidir. İran’da rıtl biriminin yerine menn kullanılırdı. İran menşeli metinlerde geçen rıtl kayıtları, aslında menn birimini işaret ederdi. Bkz. Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 39; Cengiz Kallek, “Rıtl”, XXXV, (2008), s. 54.

⁴³ Ebû’r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi’l-cevâhir*, s. 413; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 340; R. Alipour-T. Rehren, “Persian Pulād Production: Châhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1/2, (2014), s. 237; A. Y. al-Hassan, “Iron and Steel Technology in Medieval Arabic Sources”, *Journal of the History of Arabic Science*, 2/1, (1978), s. 36; Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, “Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts”, s. 164.

⁴⁴ Ebû’r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi’l-cevâhir*, s. 411; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 338.

⁴⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327.

beyaz renkli, iri ve sıra hâlinde girintili çıkıntılı çizgiler barındırırdı. Yine *belârek* kılıcının başka çeşidi olan *belârek-i Câheki*'nin cevheri beyazdı. Ancak sert ve kırılığandı⁴⁶. Bir kaynağa göre, *belâreki* odun kömüründe değil; kamış yaprağı ile ısıtırlardı. Çekiç ile dövüp uzatarak *belârek* kılıçlarını üretirlerdi. Bütün demir ve çelik türlerini olduğu gibi *belâreki* de törpülerlerdi. Sonra Semerkand kumu veya senbâde (سنباده) taşı sürerek yumuşatırlardı. Sonra *belâreki* Bâmyâni⁴⁷ suyu veya beyaz Multân şapı veya sarı kezzap ile ovarlardı. Onun cevheri ortaya çıkardı⁴⁸.

Hint kılıçlarının başka çeşitleri de vardı. *Rûhînâ* bunlardan bir tanesiydi. Onun rengi yeşil olup, Multân'da imâl edilirdi⁴⁹. Hint kılıçlarının başka bir türü olan *mevn* (مون), Multân'da üretilip, Herât'ta imâl edilen yumurta şekilli çelik külçesinden yapılırdı. *Mevn* kılıcının üç çeşidi vardı: *el-'umrânî* (العمرانى), *belârek* kılıcına yakındı. Cevheri siyahtı. *Mevn* kılıcının en güzel türüne *cermûn* (جرمون) denirdi. Yine mezkûr kılıcın orta kalitedeki çeşidinin adı *nile-bend* (نيله بند) idi⁵⁰. Bununla birlikte Hindistan'da *muhlethâ* (محلثها) kılıçlarının varlığından da söz edilmektedir⁵¹.

Ortaçağ'da başka kılıç çeşitleri de vardı. Meselâ *bâhrî* (باخرى)⁵², *berki* (برقى)⁵³, *bâberî* (بابرى)⁵⁴, *Kala'î* (قلعى)⁵⁵ kılıçları bunlardandı. Yine Bîrûnî, *el-meşrefiyye* (المشرفية), *el-meşattab* (المشطب), *es-Surayciyye* (السريجية) ve *el-Kasâsiyye* (القاساسية) kılıçlarından da bahsetmektedir⁵⁶.

Kılıçları yumuşatmak için Semerkand kökenli *senbâde* (سنباده) taşı sürülürdü⁵⁷. Böylece kılıçların kırılma eğilimi azaltılırdı. Kılıçları pürüzsüz hâle getirmek için daha çok Serendîb⁵⁸ zımparası kullanılırdı. Bu zımpara,

⁴⁶ Muhammed b. Mansûr-i Deştêkî, *Govher-nâme*, s. 286.

⁴⁷ Bir yer ismi olmalıdır.

⁴⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 328.

⁴⁹ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 411; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 338; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329.

⁵⁰ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 411; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 338.

⁵¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 331.

⁵² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 411-412; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 339.

⁵³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 331.

⁵⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329.

⁵⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327; Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 404; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 333.

⁵⁶ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 409; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 336.

⁵⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 246, 328; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 237.

⁵⁸ Sri Lanka adasının Ortaçağ'daki adı.

diğerlerine göre daha yumuşaktı⁵⁹. Yine cevâhir-nâmelerde kılıçların fizikî durumları hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Meselâ Ruslar kılıçların ortasına oluk / oyuk yaparlardı. Bunun sebebi, kılıcın dayanıklılığını artırmak, darbelere karşı aşırı soğukta çeliğin kırılmasını azaltmaktı⁶⁰.

Cevâhir-nâmelerde kılıç fiyatları hakkında da bilgi verilmektedir. Bu hususta Ortaçağ'ın en iyi kılıçlarından *belârek-i şâhînin* fiyatı 100 dinara eşitti⁶¹. Yine Frenk kılıçlarından birisinin fiyatı 100 Mısır dinarı idi⁶².

Kaynaklarda kılıca nasıl su verildiği konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır. Meselâ Hindistan'da kılıca şu şekilde su verilirdi: Kırmızı toprak, öküz gübresi, tuz ve biraz şap veya kezzap karıştırılırdı. Bu karışım, kılıcın üzerine sürülürdü. Sonra kılıcın üzerindeki karışımın yarım parmak kadarı temizlenirdi. Kılıç bu şekilde ateşe tutulur ve ısıtılırdı. Daha sonra kılıcın iki tarafı ıslak keçe ile sarılırdı. Böylece kılıç sulanmış olur, üzeri temizlenirdi⁶³. Yine başka bir kaynağa göre kılıca şöyle su verilirdi: Namlunun sırtı sıcak çamur, tezек ve tuzdan oluşan bir karışım ile kaplanırdı. Namlu ısıtılınca karışım düşer ve cevher ortaya çıkardı⁶⁴.

Yukarıdaki bilgilere göre, cevâhir-nâmelerde kılıçlar ile ilgili bol bilgi bulunmaktadır. Bu kaynak türünde, kılıç çeşitleri, kılıcın üretim aşamaları, kılıca su verme işlemi gibi önemli konularda birçok malûmat vardır.

3) Kılıç ve Bıçak Kabzaları

Cevâhir-nâmelere göre Ortaçağ'da kılıç ve bıçak kabzası imâli için bitkisel, hayvansal malzemeler ile taşlardan istifade edilirdi. Kılıç ve bıçak kabzası üretiminde en çok *hutû* (خْتُو) adlı bir hayvanın boynuzu kullanılırdı. İşleme sürecinde bu boynuz tıraşlanırdı. Sonra ateşin üzerinde ısıtılır ve

⁵⁹ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 185; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 126.

⁶⁰ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 411; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 338; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 331.

⁶¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329; Menûçehr Moştâk-i Horâsânî, "Tabaka-bendî-yi fîlâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî", *Mecelle-yi Mutâla'ât-i İrânî*, 18, (1389/2010), s. 258.

⁶² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329; Nâsîru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 221.

⁶³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 331; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara 'isu'l-cevâhir ve nefâ 'isu'l-atâ'ib*, s. 238.

⁶⁴ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 410; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 337.

cilâlanırdı⁶⁵. Bununla birlikte Yemenî kedigözü taşı (جزع يمني)⁶⁶, yeşim taşı (يشب)⁶⁷ gibi değerli malzemelerden de kabzalar yapılırdı. Bu kabzaların daha çok hükümdar, emîr gibi nüfuzlu kişiler için üretildiği düşünülmektedir. Yine mercan⁶⁸ ve *dendân-i mâhî* (دندان ماهی)⁶⁹ gibi maddelerden kabzalar imâl edilirdi. *Hadeng* (خندنگ)⁷⁰ ağacı ve Hitâ'î (خطائی) kamışının köklerinden de bıçak kabzaları üretilirdi⁷¹.

Ortaçağ'da kabza yapımı hakkında cevâhir-nâmelerin verdiği yukarıdaki bilgileri, diğer kaynak türlerinde bulabilmek çok güçtür.

4) Diğer Silâhlar ile İlgili Bilgiler

Cevâhir-nâmelerde ok temreni ve mızrak savaş âletleri ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Meselâ *tâlikûn* (طاليقون) adlı zehirli bir maddenden ok temreni yapılırdı. Bu maden zehirli olduğu için temrenler avcılıkta kullanılırdı. Yine bu maddeden yapılan temrenin açtığı yara, zehir sebebiyle iyileşmezdi⁷².

Ortaçağ'da ok yapımında kullanıldığı bilinen⁷³ *halenc* (هلنج / خلنج), tüm çizgili renkler ve şekiller için kullanılan bir isimdi. Ancak daha çok çizgili bir

⁶⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 364; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 234; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 174.

⁶⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 205.

⁶⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 219.

⁶⁸ Muhammed b. Mansûr-i Deştakî, *Govher-nâme*, s. 254.

⁶⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 367; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 231. Bu maddenin balina ve köpek balığı gibi büyük deniz hayvanlarının dişlerini kastettiği düşünülmektedir.

⁷⁰ *Hadengin* hangi ağaç türü olduğu tartışma konusudur. Bazı sözlüklerde akçavak, akçakavak anlamına geldiği belirtilse de (Bkz. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963, s. 450; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2013, s. 650.) bazı kaynaklarda ahşabından ok ve mızrak sapı yapılan bir ağaç türü şeklinde bilgi verilmektedir. Bkz. 'Alî Ekber Dehrodâ, *Lugat-nâme*, XII/A, neşr. Muhammed Mu'în, Tahran (ty), s. 301; Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran 1381/2002, s. 617; Hasan Enverî, *Ferheng-i bozorg-i sohen*, IV, Tahran 1381/2002, s. 2697; Muhammed Huseyn-i Burhân, *Burhân-i kâti*, II, neşr. Muhammed Mu'în, Tahran 1342/1963, s. 219; Hasan 'Amid, *Ferheng-i Fârsî-yi 'Amid*, Tahran 1389/2010, s. 477. Bununla birlikte Erkan Göksu, *hadengin* kayın ağacı olduğunu belirtir. Bkz. Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, Konya 2013, s. 77. Elimizde yeterli bilgi bulunmadığından, konu ile ilgili bu aşamada yorum yapmak mümkün gözükmemektedir.

⁷¹ Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 232.

⁷² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 340; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, s. 231; 'Abdullâh Kâşânî, *'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, s. 246.

⁷³ Ortaçağ İslâm kaynaklarında *halenc* ağacından yapılan oklardan bahsedilmektedir. Bkz. Zekeriyâ Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Dâr-i Sâdr, Beyrut, (ty), s. 349, 376, 404;

oduna ait özel bir tanımlamaydı. Türkler bu ağaçtan birçok eşya imâl ederlerdi⁷⁴. Yine Ortaçağ'da kullanılan savaş âletlerinden *hişt* (خشت) mızrakları⁷⁵, mermerden (رخام) yapılırdı⁷⁶.

Ortaçağ İslâm cevâhir-nâmelerinde mıknaatısın yaralanma hadiselerindeki kritik önemi vurgulanmaktadır. Örneğin temren derinin içinde kalmışsa, neşter ve mıknaatıs yardımıyla çıkarılması mümkündü. Yine bir kişi zehirli kılıç ile yaralanmışsa, mıknaatıs parçası yaranın üzerine yerleştirilir, böylece zehirin etkisi yok edilirdi⁷⁷. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere mıknaatıs, Ortaçağ'da önemli bir tıbbî âletti.

5) Silâh Üretim Merkezleri

Cevâhir-nâmelerde savaş âletleri üretilen yerler hakkında önemli bilgiler vardır. XII. yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın başında Horâsân bölgesinde yaşamış olan Cevherî-yi Nişâbüri, Horâsân'da ve Tûs dağlarında demir madeni olduğunu, Horâsân'da demir eritme işlemi yapıldığını zikretmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, Horâsân'da *nerm-âhen* (yumuşak demir) imâl edilirken; Herât'ta *pûlâd* (çelik) üretilirdi. Herât'ta üretilen çelik en kaliteli olandı⁷⁸. Bu memleketlerde üretilen demir ve çeliklerin bir kısmı silâh imâlinde kullanılırdı.

Yukarıda bahsettiğimiz çelik türlerinden *belârekin* farklı çeşitleri vardı. Bu çeşitler değişik yerlerde üretilirdi. Nitekim *belârek-i şâhî* ve *rûhînâ* Hindistan'da; *belârek-i Câhekî* ise Fârs (İran)'da imâl edilirdi⁷⁹. *Belârek-i Câhekî*'nin ismi, Ortaçağ'da işlek bir silâh ve çelik üretim merkezi olan ve Fârs eyaletinde bulunan Çâhek adlı yerleşim yerinden gelmekteydi⁸⁰. Bir Hint

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târih-i Haleb*, II, neşr. Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1954, s. 21-22; kısmî Türkçe terc. Ali Sevim, Ankara 2014, s. 25; Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 75-76.

⁷⁴ Ebü'r-Reyhân Birûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 285; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 222. Esasında cevâhir-nâme gibi daha çok madenler ve taşlar hakkında bilgi veren eserlerin, ahşap malzeme hakkında da malûmat barındırması ilginçtir.

⁷⁵ Ortaçağ'da kullanılan kısa mızrak türlerinden bir tanesiydi. Bkz. Manouchehr M. Khorasani, *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*, Tübingen 2010, s. 453-454.

⁷⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 251.

⁷⁷ Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 247.

⁷⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 326-327.

⁷⁹ Muhammed b. Mansûr-i Deşteki, *Govher-nâme*, s. 287.

⁸⁰ Çâhek'te yaptığımız saha araştırmalarında günümüze ulaşan pota çeliği kalıpları ve tarihî sit alanı incelenmiştir. Çâhek'te bilimsel kazılar henüz başlamamıştır. Çâhek'te bulunan pota çeliği kalıpları, bazı araştırmalarda derinlemesine çalışılmıştır. Bkz. R. Alipour-T. Rehren, "Persian Pulâd Production: Châhak Tradition", *Journal of Islamic Archaeology*, 1/2, (2014), s. 231-261; M. Emami-Z. Karamad, "Chemical-Mineralogical Studies on Iron Crucibles from

çelik üretim tarzı olan *belârekin* İran'da da imâl edilmesi, Ortaçağ'da yapılan silâh ve çelik ticareti hakkında bize önemli veriler sunmaktadır. Yine *rûhînâ* kılıcı Multân'da yapılırdı⁸¹.

Ortaçağ'da ünlü kılıçlardan bir tanesi de *Kala'î* idi⁸². Bu kılıç, Malay yarımadasında bulunan Kala' adlı yerleşim yerinde üretilirdi⁸³.

Sonuç olarak; cevâhir-nâmeler Ortaçağ silâh tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Özellikle silâh üretiminde kullanılan demir-çelik türleri, kılıç çeşitleri, kılıç fiyatları, kılıca su verme işlemi vb. konularda başka kaynak türlerinde olmayan bilgiler, cevâhir-nâmelerde bulunmaktadır. Mezkûr kaynak türü, silâh tarihi konusunda orijinal bilgilerin varlığı sebebiyle çok değerlidir.

Harita I: Cevâhir-nâmelerde zikredilen silâh üretim merkezleri.

Chahak, Iran”, *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven (2012), s. 86-90.

⁸¹ Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 411; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 338; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 329. Multân, Hint toprakları içerisinde olduğu için *Govher-nâme*'de *rûhînânın* Hindistan'da yapıldığı belirtilmiştir. Bkz. Dipnot 78.

⁸² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, s. 404, 409; Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, s. 333, 336; Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, s. 327.

⁸³ S. Q. Fatimi, “In Quest of Kalah”, *Journal of Southeast Asian History*, 1/2, (1960), s. 62; aynı müellif, “Malaysian Weapons in Arabic Literature: A Glimpse of Early Trade in the Indian Ocean”, *Islamic Studies*, 3/2, (1964), s. 211; Abdel Rahman Zaky, “Islamic Swords in Middle Ages”, *Bulletin de l'Institut d'Egypte*, XXXVI/1, (1953-1954), s. 368.

Bibliyografya

- ‘Abdullâh Kâşânî, *‘Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2007; tanıtım: ‘Abbâs İkbâl, *Ferheng-i İrân-zemîn*, VIII, (1339/1960), s. 153-160.
- Ahmed Tifâşî, *Ezhâru’l-efkâr fî cevâhiru’l-ahcâr*, neşr. Mahmûd Besyûnî Hafacî Muhammed Yûsuf Hasan, Kahire 1977.
- ‘Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, XII/A, neşr. Muhammed Mu‘în, Tahran (ty).
- Alipour, R.-M. Gleba-T. Rehren, “Textile Templates for Ceramic Crucibles in Early Islamic Akhsiket, Uzbekistan”, *Archaeological Textiles Newsletter*, 53, (2011), s. 15-27.
- Alipour, R.-T. Rehren, “Persian Pulâd Production: Châhak Tradition”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1/2, (2014), s. 231-261.
- Anonim, *Cevâhir-nâme*, neşr. Takî Bîneş, *Ferheng-i İrân-zemîn*, XII, (1343/1964), s. 273-297.
- Aristoteles, *Kitâbu’l-ahcâr li-Aristâtâlîs*, Arapçadan Türkçeye terc. Gürsel Aksoy, İstanbul 2018.
- Behrûz Gûderzî, “*Sifâtu’l-cevâhir* nevişte-yi Necmu’d-dîn İskender-i Âmulî”, *Âyine-yi Mirâs*, 44, (1388/2009), s. 292-325.
- Bektaş, İsmail, *Kitab-ı Cevherü’l-cevahir*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2008.
- Demir, Remzi-Mutlu Kılıç, “Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi’nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme”, *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 14, (2003), s. 1-64.
- Ebî Muhammed el-Hasan b. Ahmed el-Hemdânî, *el-Cevhereteynu’l-‘atikateyn*, neşr. Yûsuf Muhammed ‘Abdullâh, Sana‘â 2003.
- Ebû’r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fî’l-cevâhir*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan Ankara 2017.
- Fatimi, S. Q., “In Quest of Kalah”, *Journal of Southeast Asian History*, 1/2, (1960), s. 62-101.
- , “Malaysian Weapons in Arabic Literature: A Glimpse of Early Trade in the Indian Ocean”, *Islamic Studies*, 3/2, (1964), s. 199-228.
- Göksu, Erkan, *Okla Yükselen Millet*, Konya 2013.
- Gökyay, Orhan Şaik, “*Kitab-ı Cevherü’l-cevâhir*”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 171-182.
- Hasan ‘Amîd, *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, Tahran 1389/2010.

- Hasan Enverî, *Ferheng-i bozorg-i sohen*, IV, Tahran 1381/2002.
- al-Hassan, A. Y., “Iron and Steel Technology in Medieval Arabic Sources”, *Journal of the History of Arabic Science*, 2/1, (1978), s. 31-43.
- Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Huseyn b. ‘Alî el-Beyhakî, *Ma’denu’n-nevâdir fî ma’rifeti’l-cevâhir*, neşr. Muhammed İsâ Sâlihiyye, Kuveyt 1985.
- İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb min târîh-i Haleb*, II, neşr. Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1954; kısmî Türkçe terc. Ali Sevim, Ankara 2014.
- İbnü’l-Ekfânî, *Nuhabu’z-zahâ’ir fî ahvâli’l-cevâhir*, neşr. P. Anastase-Marie de St. Edie, Kahire 1939.
- İrec Afşâr, “*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u ‘*Ara’isu’l-cevâhir*”, *Yagmâ*, 271, (1350/1971), s. 35-42.
- Kallek, Cengiz, “Rıtl”, XXXV, (2008), s. 52-55.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2013.
- Kara, Serdal, “Farklı Nüshalar Işığında Ahmed-i Bîcân’ın Manzum *Cevâhir-nâmesi*’nin Tenkitli Metni”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, (2016), s. 1105-1124.
- Kutlar, Fatma S., “Ahmed-i Bîcân’ın Manzum *Cevâhir-nâme*’si”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 7/8, (2002), s. 59-68.
- M. Emami-Z. Karamad, “Chemical-Mineralogical Studies on Iron Crucibles from Chahak, Iran”, *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven (2012), s. 86-90.
- Manouchehr M. Khorasani, *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*, Tübingen 2010.
- [Menûçehr Moştâk-i Horâsânî], “Tabaka-bendî-yi fülâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî”, *Mecelle-yi Mutâla’ât-i İrânî*, 18(1389/2010), s. 243-282.
- Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, “Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts”, *Gladius*, XXXIII, (2013), s. 157-192.
- Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.
- Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, *Tuhfe-i Muradî*, haz. Mustafa Argunşah, Ankara 1999.
- Muhammed b. Mansûr-i Deştakî, *Govher-nâme*, neşr. Menûçehr Sutûde, *Ferheng-i İrân-zemîn*, IV, (1335/1957), s. 185-302.

- Muhammed Huseyn-i Burhân, *Burhân-i kâti'*, II, neşr. Muhammed Mu'în, Tahran 1342/1963.
- Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran 1381/2002.
- Murad, Sibel-Büşra Ateş, "Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'nin *Cevher-nâme'si*", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/3, (2018), s. 97-116.
- Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlkhânî*, neşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.
- Porter, Yves, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, (2008), s.609-610.
- Samâne Ca'ferî vd, "Mu'arrefî «*Cevâhir-nâme*» Muhammed b. Mubârek-şâh-i Kazvîni", *Costârhâ-yi Edebî*, 179, (1391/2012), s. 45-64.
- Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963.
- Vesel, Ž.-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî, *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, (2000), s. 145-174.
- Yahyâ b. Mâsûya, *el-Cevâhir ve sıfâtuhâ*, Tahran 1388/2009.
- Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cevâhir-nâme-nevisî der-dovre-yi İslâmî", *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, (1388/2009), s. 70-81.
- Zaifi, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-yi Cevâhir-nâme*, haz. Fatma S. Kutlar, Ankara 2005.
- Zaky, Abdel Rahman, "Islamic Swords in Middle Ages", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, XXXVI/1, (1953-1954), s. 365-379.
- Zekeriyâ Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Dâr-i Sâdr, Beyrut, (ty).